

Амма Солобуодата төрүттэммитэ 375, Аммаҕа бурудук ыһыллыбыта
350 сылларыгар аналлаах кэтэхтэн XXII "Сээркээн Сэһэнньиттэр"

краеведческой ааҕыы

Бурдук –олох төрдө

(реферат)

Үлэни суруйда:

В.М.Новиков-Күннүк Уурастыырап аатынан

Эмис орто оскуолатын 10 кылааһын үөрэнээччитэ Чемезова Дария

Салайааччы:

Саха тылын уонна литературатын учуутала Гаврильева А.Н.

2022 с

Иһинээбитэ

Кириитэ.....	3
Бурдук историята.....	4
Саха бурдуга.....	6
Амма бурдуга.....	7
Эмис нэһилиэгэр ыһы сир.....	8
Бурдугу өрө тутан.....	10
Түмүк.....	12
Туһаныллыбыт литература.....	13

Кириитэ.

Быйыл Амма Солобуодата төрүттэммитэ 375, Аммаҕа бурдук ыһыллыбыта 350, Өрөспүүбүлүкэбит 100 сыллаах өрө үбүлүөйдэрэ. Биһиги эдэр көлүөнэ бу улуукан сыллар историяларын, дьонун-сэргэтин билэр, үөрэтэр кэммит кэллэ. Бу иһин, мин бурдук, бурдук культуратын, бурдугу ыһыы туһунан билээри араас литературалары, энциклопедиялары, дьон ахтыытын булан аахтым.

Үлэм сыала: Өрөгөйдөөх үбүлүөйдэр кэмнэрэ кэлбитинэн былыгыны сэгэтэн ырытан, үөрэтэн көрүү.

Үлэм актуальнаһа: история чахчыта, олорон үлэлээн ааспыт улуу дьон ааттара хаһан да симэлийиэ суохтаах, кэриэстэнэ, ааттана туруохтара.

Бурдук – үүнээйи туораахтарыттан, атын да чаастарыттан мэлийэн оноһуллубут ас. Бурдугу, холобура сэлиэһинэйтэн, нэчимиэнтэн. Килиэп онорорго ордук туттуллар ингредиент. Сэлиэһинэй бурдугун араас суортарга араараллар: бастакы, иккис уонна да атын. Бурдук туораахтаах бурдугу, полба, оруос, гречиха, эбиэс, ячмень, просо, кукуруза, рис уонна дагусс курдук суортартан оноруон сөп. Сүрүн мунханы сэлиэһинэй үүттээн таһаараллар. Килиэп астыырга наадалаах мэхэй буолар. Сэлиэһинэй килиэби астыыр бурдугу суортарга араараллар: курупчаакка, үрдүкү, бастакы, иккис.

Бу бурдук туһунан тылдьыкка сурулла сылдьар. Онтон бурдук – туораахтаах күндү аспыт туһунан биһиги тугу билэбитий? Тоҕо күндүнүй кини?

Бурдук историята.

Сэлиэһинэй сизэмэтин урукку археологической дааннайдала быылга Суоруна таастарынан үлтүркэйдээн, эрабыт инниттэн 6000 сылга диэри биэрэллэр. Мельница Мукучуга урукку Римгэ, онтон 1879 с. промышленной революция кэмигэр, Лондонна паровой хамсатыылаах бастакы миэлинсэ баар буолбута. 1930- с сылларга Мукучуга тимир, никотиновой кислотанан, тиаминанан уонна рибофламинынан байытар буолбуттара, онтон 1940- с сыллартан ыла музыка маассабай масштабтарыгар быһаччы үлэлиир буолбуттара. 1990- с сыллартан фолиевой кислотанан байытар буолбуттара. Бурдук историятын туһунан араас энциклопедиялары, кинигэлэри аахтым, онно маннык сурулла сылдьаллар: "Культурная пшеница происходит из юго-западной Азии, региона, известного как плодородный полумесяц. Судя по сравнению генетики культурной и дикой пшеницы, наиболее вероятная область происхождения культурной пшеницы расположена близ современного города Диярбакыр в юго-восточной Турции. Пшеница была одним из первых одомашненных злаков, её культивировали ещё в самом начале неолитической революции. Селекция первых сортов осуществлялась по прочности колоса, который должен выдерживать жатву, по устойчивости к полеганию и по размеру зерна. Это вскоре привело к утрате культурной пшеницей способности размножаться без помощи человека, так как её способность к распространению зерен в диких условиях была сильно ограничена. Время появления культурной пшеницы точно не установлено, но это произошло не позднее 10-го — первой половины 8-го тысячелетия до н. э. сначала, по меньшей мере, в трех местностях в северном Леванте: близ населенных пунктов Иерихон, Ирак-эд-Дубб и Тель-Асвад, а несколько позже и в юго-восточной Турции. Несколько округляя, можно считать, что пшеницу возделывают не менее 10 тыс. лет. Распространение культурной пшеницы из региона её происхождения отмечается уже в 9 тысячелетии до н. э., когда она появилась в районе Эгейского моря. Индии пшеница достигла не позже 6000 г до н. э., а Эфиопии, Пиренейского полуострова и Британских

островов — не позже 5000 г до н. э. Ещё через тысячу лет пшеница появилась в Китае. Предполагают, что одомашнивание пшеницы могло происходить в разных регионах, но дикая пшеница произрастает далеко не везде, и археологические доказательства её раннего одомашнивания где-либо кроме Ближнего Востока отсутствуют. В 7-м тыс. до н. э. культуры пшеницы стали известны племенам культуры Неа-Никомедия в Северной Греции и Македонии, а также распространились в Северную Месопотамию — хассунская культура, культура Джармо. К 6-му тыс. до н. э. культура пшеницы распространилась в южные области (буго-днестровская культура, культура Караново в Болгарии, культура Кёрёш в Венгрии, в бассейне реки Кёрёш). В 6-м тыс. до н. э. племена тассийской культуры принесли культуру пшеницы в Северо-восточную Африку (Средний Египет). Земля обетованная изобиловала этим злаком — и в Священном Писании она почти постоянно называется землёй пшеницы: злачное место (буквально хлебное место) или Рай. Известна евангельская притча о работнике, засеявшем поле пшеницей: пока он спал, его враг посеял между рядами пшеницы сорную траву — плевелы. Работник дал зерну созреть и только потом отделил хорошее зерно от плохой травы. Иисус так растолковал значение притчи своим ученикам: враг — это Сатана, хорошее и плохое семя — праведник и грешник, а жатва — синоним Страшного Суда, когда жнецы, Божьи ангелы, явятся отделить избранных от осуждённых. В христианском искусстве пшеница символизирует хлеб причастия в соответствии со словами Спасителя, преломившего хлеб на Тайной вечере: «Это — Моё тело». У славян зёрна пшеницы были символом богатства и жизни, предохраняли человека от порчи. К началу нашей эры растение известно практически по всей территории Азии и Африки; в эпоху римских завоеваний злак начинают культивировать в разных уголках Европы. В XVI—XVII веках европейские колонисты завезли пшеницу в Южную, а потом и в Северную Америку, на рубеже XVIII—XIX веков — в Канаду и в Австралию. Так пшеница получила повсеместное распространение." Олус интэриэһинэй чохчылар

эбит. Онтон бу дьикти үүнээйи хаһан саха сиригэр, чуолаан өҥ буордаах Аммабар хайдах кэлбитэй, көмүс туораабын өрө анныбытай?!

Саха бурдуга.

Бу туһунан чахчылары мин, Г.П.Башарин этиилэриттэн буллум:"Якутскай куорат таһыгар "1643 сыллаах саас нуучча сирин онорооччулара быыкаа сиргэ аан маннай биир ытыс кэрингэ бурдук сиэмэтин ыспыттар. Ол төһө үүнүүнү биэрбитэ биллибэт. Бу биир ытыс сиэмэ буорга түһүүтэ улахан суолталаммыта. 1643 сылтан ыла Саха сиригэр бурдугу ыһы дьаныардаах үлэтэ сафаламмыта." Онтон салгыы Аммаба кэлиитин туһунан: " 1652- 1672 сылларга туораахтаах культуралар кэмийтэн кэмийгэр эрэ ыһылла сылдыбыт бириэмэлэрин Амма Солобуодата төрүттэммит уонна онно бурдук ыһыта сафаламмыт кэминэн аабыахха сөп". 1678-1698 сс Амма буолаһын олохтоохторо – Ивашко Иванов, Огонюк Самолдеров, Ивашко Чербогор, Ортюшко Микитин, Петрушка Тарчихи, Микитко Махчагар, Степа Бакчийбит, Ивашко Баша, Васька Мохсогол, Петрушка Чокур, Митка Билгэ, Келягай Кахруков, Степка Алексеев-Сыстыган, Митка Иванов-Куржега у.д.а сахалар нуучча бааһынайдарын көмөлөрүнэн, кинилэр сүбэлэринэн, ыйыларынан сирин оноруунан, бурдугу ыһынан, үүннэриинэн дьарыктанан барбыттара."

Сылларынан төһө буут (1 буут-16 кг) бурдугу атыылаабыттарын туһунан маннык чахчы баар:

1852 сыл	4904 буут
1856 сыл	9687 буут
1867 сыл	47420 буут

Саха сирин бурдугун белога, арыта элбэбинэн уонна да атын киһи этигэр-хааныгар ингэр хаачыстыбаларынан барыларыттан саамай үчүгэйдэрэ диэн химическэй аналиһынан дакаастаабыт нуучча профессора Л.Н.Лащенко

1911 с Дрезден куоракка буолбут Аан дойду быыстапкатын Бочуотунай дипломунаан наҕараадалааммыта. Ол иһин биһиги, Саха сиригэр олохтоохторо, саһарчы буспут саҥа быһыллыбыт ньэчимиэн лэппиэскэтин, сэлиэһинэй алаадытын сиэтэхпитинэ эппит-хааммыт чэбдигирэн, кытарчы уойан хаалар эбиппит. Бурдугу үүннэри-норуоппут культуратын көстүүтэ буолла.

Амма бурдуга.

Амма – Саха сиригэр соҕотох Солобуода. Бу дэриэбинэҕэ Амма сахалара нуучча дьонун кытта үс үйэттэн ордук кэмнэ алтыһан, бииргэ олон, бииргэ үлэлээн, сирионорууга, бурдук ыһыга кинилэртэн үөрэнэн кэллибит. Аан бастаан бурдук ыһа, олохсуйа кэлбит нуучча бааһынайдарын сахаларынан билинэр буолуохтарыгар диэри буккуллан, сахатыйан кэллилэр.

Биһиги тыйыс усулуобуйабытыгар бурдук ыһытынан, сири оноруунан үйэлэртэн үйэлэргэ утумнаахтык, дьаныардаахтык дьарыктанан кэлиити – туохха да тэннэммэт хорсун быһыы.

Ол курдук 1652 сыллаахха сиэмэ бурдук аан бастаан Амма буоругар түспүтүн уонна ити быстах, боруобалаан ыһыттан саналаан Аммаҕа бурдугу үүннэриинэн дьиннээхтик дьарыктаныы 1672 сылтан төрүттэнэн барыбыта. Аммалар "дэһээтинэлээх бааһыналартан" саҕалаан сири оноруутунан, бурдугу ыһытынан дьиннээхтик дьарыктаммыппыт, быйыл, 2022 сылга 350 сылын бэлиэтиибит.

Амма бурдуга, саха дьонун бурдуга. Ирбэт тонтон толлубакка толоруйа үүнэн аар-саарга аатырбыт уонна дьонун-сэргэтин да аатырдыбыт Амма бурдуга бэрт уустук, олус сындааһыннаах суолу ааһан үйэлэри унуордаатаҕа. XVII –с үйэҕэ бурдугу үүннэриигэ ордук табыгастаах сиригэр Амма өрүс биэрэгэ буолуон сөптөөҕө биллибит. 1632 сыллаахха бояр уола воин Богданов көскө кэлбит 6 нуучча бааһынайдарын илдэ "ханна табылларынан бааһына онорорго" соруктаах Аммаҕа кэлбит. Ол эрэн, бастакы ыһыга төһөнү ыспытара, төһө үүнүүнү ылбытара биллибэт. Бу

кэлбит бааһынайдар ортолоругар Петрушка Афанасьев баар эбит. Дьэ, кини, Аммаҕа төннөн кэлэн, хара өлүөр диэри сири оноруунан, бурдугу ыһыынан дьаныардаахтык дьарыктаммыт. Маны бигэргэтэр докумуоннар бааллар. Кэлин, өлбүтүн кэnnэ Петрушка Афанасьев бааһыналарын Бөтүн сахата Огонюк Самолдеров 15 сылтан итэҕэһэ суох оруоһу уонна сэлиэһинэйи ыспыт. Бу Огонюк Самолдеров Амма сахаларыттан бастакынан бурдугу ыһыынан дьарыктаммыт киһинэн буоларын сабаҕалыахха сөп. Ол эбэтэр Амма сахалара бурдук ыһыытынынан дьарыктаныыллара Бөтүн волоһыттан саҕаламмыт курдук.

Эмис нэһилиэгэр ыһыы сир.

Амма оройуонугар холбоһуктааһын 1928 – 1930 сыллартан саҕаламмыта диэн аабыллар.

Эмис нэһилиэгин арҕаа өттүгэр 1930 сыллаахха Куду артыал, оттон 1934 сыллаахха Окоемов аатынан артыал тэриллэн үлэлээбиттэрэ. Сирэ-уота Эмис нэһилиэгин Кутуйанан, Хатааланан, Бүтэйдээҕинэн быһан нэһилиэк арҕаа уонна хоту алаастарын хабар этэ. Киинэ Куду буолта.

Бу таблицаҕа көрөбүт Эмис нэһилиэгэр 1934 сыллаах ыһыы сирин:

	Былаана	Ыһылынна	Валовайынан хомулунна
Оруос	10,00	11,40	02,51 ц
Сэлиэһинэй	2,88	4,82	16,06 ц
Дьаарысса	58,39	61,86	199,57 ц
Ньэчимизэн	26,64	28,35	311,30 ц
Эбиэс	1,30	1,02	6,08 ц
Хортуопшуй	0,50	0,68	60,0 ц
Подсолнух	0,25	0,25	0,0
Сиилэс култуурата	320 ц	420 ц	420 ц
Кыһынны, сайынны ыһыы барыта	89,70	107,95	12252 ц
Хонуу ото	511,00	567,74	
Соломо бурдук ото			753,2

Оччотооу кэм үлэлэринэн буолаллара: сааскы ыһыы үлэтэ, сир паардааһын, нэһилиэк тэрилтэлэригэр саһаан бэлэмнээһин, сайынны от үлэтэ, күһүнгү сир паардааһын, бурдугу хомуйуу, миэлинсэнэн бурдук тартарыта о. д.а. үлэлэр. Ити түмүгэр холхуостар, нэһилиэктэр бэйэлэрин-бэйэлэрэ көрүнэллэрэ. Дохуоттарарыгар көлөһүн күнүнэн эт, арыы, бурдук, хортуоппуй, хаппыыста, оҕуруот атын астарын үллэстэллэрэ.

Мин нэһилиэкпэр бурдук үүннэриитинэн аҕыйах сыл дьарыктаммыттар, кэлин олох да ыспат буолбуттар. Нэһилиэккэ бурдук солоһуннара билигин да бааллар: барыта былдырыыт буола оһон хаалбыттар.

Бурдугу өрө тутан.

Ленин орденнаах бурдук үүннэрээччи В.В.Соловьев

Ол да буоллар, бурдугутан дьолломмут биир дойдулаабым туһунан сырдатыхпын баҕарабын. Кини аата Соловьев Василий Васильевич диэн. Василий Васильевич бурдукка, чахчы бэриниилээх, бурдукка сүгүрүүүтэ, ытыктабыла "Амма" совхозтан саҕаламмыт. Ол бурдук, баҕа өттүнэн 1930 сыллаахха 17-18 саастааҕар "Амма" совхозка Эмис нэһилиэгиттэн үлэлии кэлбит. Онно тийбит, нөнүө сылыгар Аммаҕа, Арҕаа дэриэбинэҕэ совхоз тэрийиитинэн үс ыйдаах трактористар куурустарыгар үөрэнэр. Ол кэмнэ совхоз уоннуу ат күүһэ күүстээх 3-4 буруустаах булуугу соһор кыахтаах "фордзон" уонна "интер" диэн трактордааҕа.

"Фортзон" трактор

Василий

Васильевич Соловьев бу трактордарга үлэлээбит. Оччолорго совхозка баарасуоҕа 100 гектар бааһынаалаах эбит. Күһүнүн бурдуктарын самоскид диэн сарбахтардаах ат соһор массыынаатынан быстаран түүтээхтээн кэбиһэллэр эбит. Кини: "Бурдук хааһытын, лэппиэскэтин сиэн киһи-хара буолбуппут"-диэн кэпсиирэ.

Василий Васильевич дьингнээх үлэтинэн, дьингнээх сыратынан, дьингнээх ис дууһатын өнөтүнэн үрдүк наҕарааданы Ленин орденын ылбыт киһи.

Орден Лёнина — высшая государственная награда Союза Советских Социалистических Республик,

учрежденная постановлением Президиума ЦИК СССР от 6 апреля 1930 года.

Кини соботох уола Владимир, кыра эрдэбиттэн абатын батыһа сылдыара, аҕам курдук үлэһит буолуом диэн баҕа санаалаах буолан, инженер-механик идэлээх, Амма совхозка үлэлээбитэ. Бурдугу үүннэриигэ үлэлиир элбэх механизатордары үөрөспит.

Василий Васильевич Соловьев курдук биир дойдулаахпыттан киэн туттабын уонна кини сэрии ыар сылларын, аччыктааһыны, хоргуйууну да энэринэн тэлбит, үлэттэн атыны билбэтэх көлөһүнүн таммабынан үүннэрбит Амматын бурдуга төһөлөөх киһини дьоллообута, төһөлөөх киһини киһи-хара онорбута буолуой?! Ол көмүс туораах инникитин да элбээн, дэлэйэн бар-дьону өссө дьоллуу, үөрдүө турдаҕа.

Түмүк.

Бурдуга суох норуот – норуот буолбатах диэн Г.П.Башарин эппиттээх. Кырдыга да оннук. Бурдук- бу хас биирдии киһи күннээҕи олоҕо, бу – хас биирдиибит инники дьылҕабыт.

Ирбэт тон буордаах Саха сиригэр бурдук өлгөмнүк үүнэн Аан дойдуга аан бастаан сахалары аатырдыбыт Бурдук Барахсан буоллаҕа. Сахалар баалларын, сахалар сир оноруутунан анаан-минээн дьарыктаналларын, сиртэн үрдүк үүнүүнү ылалларын Аан дойду дьоно-сэргэтэ иннэ отутус сыллардаахтан бурдуктан сиэттэрэн билбит буолуохтаахтар. Бурдуктаах бааһыналар көмүс муора суугунунан дьону үөрдэ, долгута турдуннар.

Туханыллыбыт литература:

1. Прокопий Караканов Амма бурдуга. - Дьокуускай, 1996.-160 стр, 5-45 стр
2. Сыллар быыстарын сэгэтэн, кэлэр кэми түстэһэн. - Дьокуускай: Бичик, 2012.-408 с, 3 стр
3. Эмис нэбилиэгэ. - Дьокуускай: Бичик,2007.-336 с.72-74 стр
4. История Амгинского улуса в датах. - Якутск, 1996.-88 с, 12 -17 стр
4. Википедия.